

TWINTIG JAAR ECONOMISCHE GESCHIEDSCHRIJVING VAN DE OUDHEID

Luuk de Ligt
Rijksuniversiteit Utrecht

In: NEHA Bulletin
Tijdschrift voor de economische geschiedenis in Nederland
8 (1994) No. 1, 3-17

1. Inleiding

Wat weten Franse historici van de sociaal-economische geschiedenis van Nederland en wat weten specialisten op het gebied van de recente geschiedenis van de EEG van de landbouwgeschiedenis van laat-middeleeuws Spanje? Voor vrijwel alle betrokkenen zal het antwoord op deze vragen moeten luiden: bitter weinig. De verklaring ligt voor de hand: zelfs wie zich beperkt tot een klein gebied en een korte periode wordt geconfronteerd met een vrijwel onoverzienbare massa bronnenmateriaal, om van de exponentieel stijgende hoeveelheid secundaire literatuur nog maar te zwijgen. Wie kan het allemaal nog bijhouden, zeker wanneer de roep om meer interdisciplinair onderzoek de aandacht voor belendende tijdvakken *binnen* dezelfde discipline in toenemende mate reduceert?

Degene die dan toch een poging doet om de chronologische en geografische horizon te verbreden zal normaal gesproken zijn toevlucht nemen tot overzichtsartikelen en samenvattende werken.¹ Het nadeel hiervan is natuurlijk dat dergelijke syntheses dikwijls een jaar of tien oud zijn en niet langer een adequaat beeld geven van de ontwikkelingen op het terrein. Het onderzoek is voortgeschreden en de buitenstaander die dit niet weet wordt op de vingers getikt door de recensent die zich in zijn boekbespreking uiteraard beperkt tot datgene wat de auteur te melden heeft over 'zijn' periode.

Als ik mij niet vergis, bestaat een dergelijke situatie ook voor de economische geschiedschrijving van de Oudheid. Voor velen buiten het vakgebied is de economie van de Grieks-Romeinse wereld nog altijd synoniem met Finley's *The ancient economy* (1973, tweede herziene druk 1985), een belangrijk werk waaruit zich echter niet langer de *status quaestionis* laat destilleren. Ondanks het soms verlamme gebrek aan bronnenmateriaal blijkt zelfs de onderzoekskaravaan van de antieke economische geschiedenis verder te zijn getrokken.

Het doel van dit artikel is tweërlei. Enerzijds is het de bedoeling de niet-ingewijde lezer van dienst te zijn met een schets van de belangrijkste ontwikkelingen in de afgelopen twintig jaar. Daarbij heb ik mij - vooral om de omvang van deze bijdrage niet te zeer te doen uitdijen - beperkt tot de economische geschiedenis van het Romeinse Rijk (ca. 200 voor Chr. - ca. 500 na Chr.). Anderzijds wil de auteur van deze regels ertoe bijdragen dat de Grieks-Romeinse Oudheid een volwaardige

plaats krijgt toebedeeld in de economische geschiedenis van pre-industrieel Europa.² Het moge duidelijk zijn dat deze doelstelling tegelijkertijd een pleidooi inhoudt voor het gebruik van vergelijkende benaderingen binnen de discipline van de Europese economische geschiedenis.

2. Nieuw materiaal: de archeologie

In het eerste en vijfde hoofdstuk van *The ancient economy* laat Finley zich niet bijster lovend uit over de betekenis van het archeologisch onderzoek voor de economische geschiedschrijving van de Oudheid. Het kwantitatieve belang van archeologisch geattesteerde export-activiteiten is zijn inziens stelselmatig overdreven. Illustratief hiervoor is het feit dat 39 Romeinse scherven die op het Zweedse Gotland werden aangetroffen uiteindelijk van een enkele schaal afkomstig bleken te zijn. Een ander voorbeeld zijn de pottebakkerijen van Zuid-Frankrijk waarover Finley opmerkt dat ze uitsluitend bloeien op de bladzijden van een aantal archeologische handboeken.³

Het onderzoek sinds 1973 overziende, kan men zonder omwegen stellen dat dit pessimistische oordeel intussen door de feiten is achterhaald.⁴ Sterker nog, juist dankzij het archeologische onderzoek van de afgelopen twee decennia blijken oudhistorici steeds meer greep te krijgen op de kwantitatieve dimensie van een aantal economische ontwikkelingen, een doorbraak ten opzichte van de traditionele situatie in de Oude Geschiedenis.

De hier bedoelde ontwikkelingen liggen zowel op het terrein van de landbouwgeschiedenis als op dat van de handelsgeschiedenis. In het eerste geval gaat het met name om de opkomst van de slavenlandbouw vanaf de tweede eeuw voor Chr. en om de effecten hiervan op de kleine boeren van Italië. Zeer uitgebreide archeologische campagnes in Midden- en Zuid-Italië hebben aangetoond dat, in tegenstelling tot wat voorheen werd aangenomen - een groot aantal kleine bedrijfjes zich tot diep in de Keizertijd staande heeft weten te houden, zodat eerder aan een symbiose tussen slavenlandbouw en eigenerfde boeren moet worden gedacht dan aan een doemscenario voor de laatste categorie.⁵ Binnen dit nieuwe kader zijn overigens nog tal van verfijningen mogelijk, vooral als gevolg van de voortschrijdende archeologische dateringstechniek. Hanteerde men tot voor kort een grofmazig onderscheid tussen 'late Republiek' (200-30 v.Chr.), 'vroege Keizertijd' (30 v.Chr.-200 n.Chr.) en 'late Keizerijd' (200 n.Chr.-500 n.Chr.), thans blijkt het mogelijk ook uitspraken te doen over ontwikkelingen binnen deze drie perioden. Zo blijkt het leeuwedeel van de Republikeinse vondsten te dateren van voor het midden van de tweede eeuw v.Chr., zodat er toch weer ruimte ontstaat voor de 'crisis van de late Republiek' die vroeger op grond van de literaire bronnen werd gepostuleerd.⁶

Minstens even belangrijke vorderingen kunnen worden gemeld op het front van de antieke handelsgeschiedenis. Daarbij is vooral nieuw licht gevallen op de handel in wijn en olijfolie, naast graan de belangrijkste bestanddelen van het Mediterrane voedselpakket. De belangrijkste hulpmiddelen hierbij zijn studies naar de produktie en verspreiding van amforen. Langs deze weg heeft men inmiddels - ook kwantitatief - vat kunnen krijgen op de zich voortdurend verleggende handelsstromen in met name de

westelijke helft van het Middellandse Zee-gebied.⁷ Aanvankelijk (eerste eeuw v.Chr.) zien we een zeer omvangrijke wijnexport vanuit Italië naar Zuid-Frankrijk, een fenomeen dat rechtstreeks verband houdt met de opkomst en bloei van de slavenlandbouw in het exportgebied. Omstreeks het begin van onze jaartelling worden de rollen omgedraaid: de Italische wijnuitvoer naar de provincies valt nagenoeg weg, terwijl steeds grotere hoeveelheden Zuid-Franse wijn hun weg vinden naar hoofdstad Rome. Archeologisch gezien loopt het aandeel van de Gallische wijnamforen op tot zo'n 30% van het totaal in de eerste decennia van de tweede eeuw n.Chr. Voor de olijfolie voltrekt zich een soortgelijke ontwikkeling in Zuid-Spanje, vanwaar vooral vanaf het midden van de eerste eeuw n.Chr. enorme hoeveelheden amforen naar Italië werden verscheept. Alleen al de Monte Testaccio in Rome, een schervenberg van zo'n 50 meter hoog, vertegenwoordigt een exportvolume van ca. 25.000 ton jaarlijks gedurende 12 decennia.⁸ Enigszins verrassend is de wijze waarop Spanje in de derde eeuw n.Chr. voorbij wordt gestreefd door Tunesië. In de vierde en vijfde eeuw n.Chr. vertegenwoordigen Noord-Afrikaanse amforen bijna de helft van het totale vondstenmateriaal te Ostia en Rome.⁹

De interpretatie van deze patronen is overigens geenszins omstreden. Geleerden van 'primitivistische' signatuur interpreteren de laat-Republikeinse export van wijn uit Italië als het transport van levensmiddelen naar legeronderdelen.¹⁰ Ingenieur - maar niet overtuigend - is verder Whittakers poging om de aanvoer van Gallische, Spaanse en Noord-Afrikaanse producten naar Rome uit te leggen als het niet-commerciële transport van de opbrengsten van senatoriale landgoederen in de provincie naar huishoudens in de hoofdstad.¹¹ Dergelijke verklaringen staan haaks op de algemene consensus dat hier wel degelijk sprake is van 'echt' handelsverkeer. Overigens wijst het recente onderzoek ook op een geweldige verspreiding van Tunesische keramiek tot in de zesde eeuw n.Chr.¹² Dit archeologische gegeven is een potentiële tijdbom onder het gangbare beeld van de late Oudheid als een periode van de-urbanisatie en decommercialisatie. Pogingen om deze verspreiding te verklaren uit geschenkenuitwisseling tussen bevriende aristocraten kunnen worden bestempeld als primitivistische achterhoedegevechten.¹³ In plaats daarvan valt eerder te denken aan een verband met de uitvoer van Noord-Afrikaans graan - door de staat, maar evenzeer door zelfstandig opererende handelaren.¹⁴ Aanvullend archeologisch onderzoek zal juist in deze laatste kwestie nog meer klaarheid kunnen brengen.

3. Nieuw licht op de economische organisatie

Een van de weinige belangrijke wijzigingen die Finley in de tweede druk van *The ancient economy* heeft aangebracht heeft betrekking op het belang van de slavernij in de agrarische economie van het Romeinse Rijk. Was Finley er in 1973 nog van overtuigd dat zijn collega's de rol van de slavernij in deze sector systematisch onderschatten, in 1985 blijkt hij tot het inzicht te zijn gekomen dat deze specifieke vorm van onvrije arbeid tamelijk zeldzaam was in Noord-West Europa, Noord-Afrika,

Klein-Azië, Syrië en Egypte.¹⁵ Daarmee is het aantal antieke 'slavenmaatschappijen' in feite gereduceerd tot twee: (delen van) het klassieke Griekenland en Romeins Italië vanaf de tweede eeuw v.Chr.¹⁶

Hoewel de economische en sociale functie van de slavernij een belangrijk onderzoeksthema is gebleven, is Finleys gewijzigde opvatting toch symptomatisch voor het feit dat de aandacht gedeeltelijk is verschoven naar de lotgevallen van eigenerfde boeren en pachters in de Romeinse samenleving. Wat betreft de betekenis van de pacht kan worden verwezen naar de monografie van De Neeve, waarin de juridische vervolmaking van het pachtcontract in de eerste eeuw v.Chr. wordt geïnterpreteerd als een weerspiegeling van het toenemend belang van het verschijnsel pacht in de agrarische sector.¹⁷ Een voor de hand liggend bezwaar tegen deze reconstructie is dat de relatie tussen kwalitatieve perfectie en kwantitatieve betekenis verre van evident is. Beperken we ons tot de kwantiteit van de bronnen zelf, dan kunnen we ons bovendien afvragen of het toenemend aantal literaire verwijzingen naar pachters niet in de eerste plaats verklaard moet worden uit het feit dat er nu eenmaal veel meer eerste-eeuwse dan tweede-eeuwse teksten zijn overgeleverd. Ondanks deze bezwaren blijft De Neeve's *Colonus* een fascinerend boek dat een belangrijke bijdrage heeft geleverd aan de opwaardering van de Romeinse (pacht)boer.

Een ander aspect van het leven van de kleine boer dat zich de afgelopen jaren in een toenemende belangstelling heeft mogen verheugen is de relatie tussen boerenhuishoudens en de buitenwereld. In Finley vinden we nog het traditionele beeld van de gesloten en vrijwel geheel zelfvoorzienende huishouding waarvan de relaties tot de buitenwereld beperkt zijn tot de aankoop van wat zout en metalen werktuigen.¹⁸ Wat dat betreft is het recente onderzoek een andere richting ingeslagen. In de eerste plaats heeft het inzicht terrein gewonnen dat zelfvoorzienendheid voor vrijwel alle boeren in de Oudheid weliswaar het ideaal was, maar tevens een doelstelling die lang niet elk jaar kon worden gerealiseerd. Een logisch gevolg hiervan was dat boeren extra zekerheid zochten in samenwerkingsverbanden met familieleden, burens en rijke patroons. Bij nadere beschouwing blijken dergelijke uitwisselingsrelaties inderdaad tamelijk goed te zijn gedocumenteerd.¹⁹ Tegelijkertijd zijn oudhistorici geneigd om steeds meer gewicht toe te kennen aan de rol van arbeidsdeling en markthandel op het platteland.²⁰ Uiteraard waren weinig boeren bereid zich voor hun primaire levensbehoeften afhankelijk te maken van 'de markt' (in ruimere zin), maar dit weerhield de betrokkenen er niet van om tal van produkten te kopen op week- en jaarmarkten. Vooral in de vroege Keizertijd werden veel boeren bovendien de markt opgedreven doordat zij (een deel van) hun belastingen en pachten in geld moesten voldoen.²¹ Interessant genoeg blijkt dit inzicht te sporen met recentelijk beschikbaar gekomen archeologische aanwijzingen voor het bestaan van een gemonetariseerde economie in verschillende rurale gebieden van het Romeinse Rijk.²²

Is er aldus een steeds genuanceerder beeld ontstaan van het reilen en zeilen van kleine boeren en pachters, buiten Italië vinden we ook grote landbouwbedrijven waarop de slavernij hooguit een marginale rol blijkt te hebben gespeeld. In dit verband kan

worden gewezen op een recent boek over de exploitatie van een groot landgoed in Romeins Egypte.²³ De niet-ingewijde vraagt zich wellicht af hoe een dergelijke studie kan worden ondernomen zonder uitgebreide documentatie over de agrarische bedrijfsvoering. Welnu, Romeins Egypte is een uitzondering op de regel dat de geschreven bronnen voor de reconstructie van de antieke economie beperkt in aantal en van twijfelachtige kwaliteit zijn. Dit gegeven is des te interessanter als men bedenkt dat Egypte steeds minder wordt gezien als een atypisch gebied waarvan de bestudering weinig bijdraagt aan onze kennis van andere delen van het Imperium.²⁴

Wat er van dit laatste ook zij, de Britse oudhistoricus Rathbone is erin geslaagd om op basis van zo'n 450 papyri een zeer gedetailleerde reconstructie te maken van de exploitatie van het landgoed van een zekere Appianus in de jaren vijftig en zestig van de derde eeuw n.Chr. Wat betreft de agrarische arbeidskrachten op dit landgoed zien we een combinatie van permanent gebonden (maar juridisch vrije) knechten, voor enkele jaren gecontracteerde arbeiders, en een flexibele reserve van losse dagloners. Landarbeiders uit de laatste twee categorieën ontvingen hun loon gedeeltelijk in geld, maar konden zich ook laten uitbetalen in levensmiddelen, waarvan de prijs dan in mindering werd gebracht op een in geld uitgedrukte 'rekening'. Aangezien de in rekening gebrachte prijzen de (fluctuerende) lokale marktprijzen waren, kunnen we hier spreken van een geldarme plattelandseconomie die echter toch functioneerde alsof zij volledig was gemonetariseerd. Een laatste punt dat de aandacht verdient is dat de zeer geavanceerde administratie van dit Egyptische landgoed op gespannen voet staat met Finleys wel zeer negatieve kijk op de verworvenheden van de antieke boekhoudkunde.²⁵

De lezer van dit artikel heeft aan de voorgaande alinea's waarschijnlijk de indruk overgehouden dat na 1973 de Romeinse landbouwgeschiedenis de meeste aandacht heeft opgeëist. Deze indruk is in zoverre correct dat het onderzoek op andere deelterreinen wellicht niet minder intensief is geweest, maar toch minder spectaculaire en eenduidige resultaten heeft opgeleverd. Sinds 1973 zijn nagenoeg alle oudhistorici overtuigd van het economische, sociale en politieke primaat van de agrarische sector in de Romeinse samenleving. Inkomsten uit grondbezit vormden de economische pijler van vrijwel alle steden in het Rijk, terwijl landeigenaren niet alleen op de bovenste sport van de prestige-ladder stonden, maar ook alle bestuurlijke en politieke touwtjes in handen hadden.

In dit algemeen aanvaarde beeld zit in zoverre enige ruimte dat men zich kan afvragen of rijke senatoren, ridders (*equites*), en leden van de lokale stadsraden zich inderdaad verre hebben gehouden van verachte - maar lucratieve - activiteiten in de sfeer van handel en nijverheid. Finley heeft steeds volgehouden dat het lage prestige van deze economische sectoren de grondbezittende elite inderdaad heeft weerhouden van het doen van investeringen. Het belangrijkste bewijs voor deze these is eenvoudig het vrijwel ontbreken van literair en epigrafisch materiaal dat op het tegendeel wijst. Sedert de tweede helft van de jaren zeventig is er echter een groep geleerden die - onder verwijzing naar comparatief materiaal - aandacht heeft gevraagd

voor de enorme kloof die er dikwijls gaapt tussen normatieve attitudes en feitelijk gedrag.²⁶ Deze mogelijkheid opent de weg voor een alternatief scenario: rijke landeigenaren investeerden wel degelijk in de handel en nijverheid, maar hielden schone handen door het eigenlijke werk over te laten aan hun slaven en vrijgelatenen. Het interessante is natuurlijk dat zowel Finleys these als dit alternatieve scenario een bevredigende verklaring bieden voor de schaarste aan concrete aanwijzingen voor de betrokkenheid van Romeinse landeigenaren bij status-verlagende commerciële activiteiten. Op het moment van schrijven is er feitelijk sprake van een patstelling waarvan moeilijk is in te zien hoe deze kan worden doorbroken.

Aanmerkelijk meer vooruitgang is er geboekt bij het onderzoek naar de stedelijke voedselvoorziening. Over de aanvoer van wijn en olijfolie naar Rome is al gesproken. Daarnaast heeft de graanvoorziening van de hoofdstad de nodige aandacht gekregen.²⁷ Een van de belangrijkste conclusies is wel dat het door de staat uit Noord-Afrika en Egypte aangevoerde belastinggraan bij lange na niet genoeg was om de bevolking van de hoofdstad te voeden: een eenvoudige berekening laat zien dat slechts 30 à 40% van de totale behoefte op deze manier kon worden gedekt.²⁸ Ongeacht het belang van extra door rijke landeigenaren aangevoerde voorraden laat zich hieruit het bestaan van een zeer omvangrijke particuliere graanhandel in de hoofdstad afleiden. In verband met de speciale plaats die Rome in het Rijk innam, stond deze particuliere handel overigens wel onder supervisie van een staatsfunctionaris, de 'prefect voor de voedselvoorziening' (*praefectus annonae*).

Vergelijken we Rome met de andere steden in het Rijk, dan zijn er een aantal verschillen te constateren. Het belangrijkste hiervan is uiteraard dat in de meeste andere steden regelmatige graanuitdelingen domweg niet bestonden. Anderzijds wordt in verschillende recente publikaties benadrukt dat - vooral als gevolg van de in het Middellandse Zee-gebied zeer sterke oogstfluctuaties - het autarkie-ideaal voor vele steden geen haalbare kaart was. In dit opzicht is de situatie van de steden dus te vergelijken met die van de hierboven besproken boerenhuishoudens. Op welke wijze werden dergelijke schaarste-situaties opgelost? Een recente studie beantwoordt deze vraag door te wijzen op het *ad hoc*-karakter van de in noodsituaties getroffen maatregelen. Het heeft er zelfs alle schijn van dat de lokale stedelijke elites geen permanente oplossing voor dit probleem wilden creëren, omdat er nu eenmaal veel meer eer te behalen viel aan een spontaan optreden als reddende weldoener.²⁹ Ook in dit opzicht weken deze steden dus af van Rome, waar vanaf de late Republiek de graanvoorziening behoorde tot het takenpakket van de staat en zijn magistraten.

Aangezien het mij in deze bijdrage uitsluitend te doen is om de allerbelangrijkste trends in het recente onderzoek, spreekt het vanzelf dat talrijke aspecten van wat ik heb samengevat onder het kopje 'economische organisatie' hier onbesproken zullen blijven. Niettemin wil ik aan het slot van deze paragraaf nog even kort stilstaan bij twee onderzoeksvelden waar in de nabije toekomst belangrijke resultaten zijn te verwachten. In de eerste plaats zij kort verwezen naar een in 1990 verschenen studie naar de snelheid waarmee verschillende typen informatie zich

verspreidden van het ene deel van het Romeinse imperium naar het andere.³⁰ Uitstekend bronnenmateriaal voor een dergelijk onderzoek treffen we aan in (alweer) Egypte. Zeer veel Egyptische documenten vermelden namelijk een datering die is samengesteld uit dag, maand, en het regeringsjaar van een bepaalde keizer. Aangezien Romeinse keizers buiten Egypte plachten te overlijden (de meesten brachten hun laatste dagen door in Italië), zijn er in de papyri nogal wat dateringsformules die gebaseerd zijn op de onjuiste veronderstelling dat de genoemde keizer nog in leven is. Het zal duidelijk zijn dat het moment waarop men overschakelt naar de 'juiste' keizer doorgaans moet zijn samengevallen met het moment waarop het nieuws de desbetreffende lokatie in Egypte bereikte. Op deze manier laat zich berekenen dat de normale 'nieuwsverspreidingstijd' tussen Italië en Egypte zo'n 57 dagen bedroeg. Het materiaal is echter zo goed dat ook uitspraken kunnen worden gedaan over de invloed van seizoensgebonden factoren alsmede over de reistijden binnen Egypte. Tenslotte blijken de aldus gereconstrueerde reistijden globaal vergelijkbaar met die van Venetiaanse schepen in de vijftiende en zestiende eeuw. Weliswaar hadden deze schepen slechts 42 dagen nodig om de kust van Palestina te bereiken, maar ze voeren dan ook alleen in de zomer.

Het laatste onderzoek dat ik in deze paragraaf wil noemen heeft betrekking op het functioneren en de betekenis van het Romeinse bankwezen. In het verleden is het onderzoek op dit terrein bemoeilijkt doordat de bestudering van verschillende categorieën bronnenmateriaal werd overgelaten aan langs elkaar heen werkende subdisciplines, waaronder de filologie, de numismatiek, de epigrafiek, en de rechtsgeschiedenis. Aan deze situatie is een einde gekomen door de publikatie van een saaie maar nuttige monografie over *La vie financière dans le monde romain*, waarin deze onderzoekstradities worden samengebracht.³¹ Vooralsnog zijn de conclusies weinig opzienbarend te noemen, al lijkt nu dan definitief vast te staan dat de bankiers (*argentarii*) van Romeins Italië zich uitsluitend bezighielden met het verstrekken van korte-termijn kredieten (onder andere aan kopers op veilingen) en dat op hun diensten vooral een beroep werd gedaan door een lokale klantenkring van ambachtslieden, handelaren en municipale landeigenaren. Hoewel aan de genoemde monografie stellig de status van mijlpaal kan worden toegekend, kan men zich niet aan de indruk onttrekken dat de auteur de verzamelde gegevens niet ten volle heeft benut. Met name een vergelijking met het bankwezen in de late Middeleeuwen zou hier nog tot interessante bevindingen kunnen leiden.

4. *Comparatisme en deductieve methoden*

In de vorige paragraaf is al terloops melding gemaakt van het gebruik van vergelijkende benaderingen in de economische geschiedschrijving van het Romeinse Rijk. Het belang van een dergelijke invalshoek - die we overigens bij Finley reeds aantreffen - kan nauwelijks worden overschat. Bij wijze van voorbeeld citeer ik de volgende opmerking uit het werk van de Latijnse auteur Plinius de Oudere (eerste eeuw n.Chr.): 'Goede bewerking van de grond is noodzakelijk, maar bewerking tot in de

puntjes schadelijk, tenzij de boer werkt met zijn kinderen of met mensen die hij toch moet onderhouden'. Op het eerste gezicht een wat raadselachtige passage. Totdat we ons realiseren dat we hier te maken hebben met Chayanov *avant-la-lettre*. Het lijkt nauwelijks twijfel dat Plinius hier indirect doelt op de mentaliteit van 'peasants' die - zoals bekend - de arbeid van hun eigen familie niet als aparte kostenfactor plegen te tellen.³² Zo geïnterpreteerd levert de passage een belangrijke aanwijzing op dat theorieën over 'peasants' ook op de Oudheid kunnen worden toegepast.

Meer in het algemeen kan worden gesteld dat deze vorm van theorie-gebruik oudhistorici in de afgelopen twintig jaar steeds beter in staat heeft gesteld om de schaarse gegevens op een zinvolle wijze in te kaderen. In zijn inaugurele rede van 1983 heeft De Neeve bijvoorbeeld betoogd dat de literaire en archeologische gegevens met betrekking tot de Italische landbouw in de late Republiek en vroege Keizertijd zich uitstekend laat rijmen met de voorspellingen van Von Thünen's theorie over de geografische spreiding van marktgerichte agrarische productie.³³ Andere recente voorbeelden zijn de toepassing van Alfred Webers *Theory of the location of industries* en Christallers centrale-plaatsen-theorie in publikaties over respectievelijk de rol van de plattelandsnijverheid en de distributie van 'stedelijke' goederen naar rurale consumenten in verschillende delen van het Romeinse Rijk.³⁴

Ligt in de zojuist genoemde voorbeelden van theoriegebruik reeds impliciet een vergelijking met latere sociaal-economische constellaties besloten, daarnaast lijkt het in de Oude Geschiedenis steeds gebruikelijker te worden om concrete economische verschijnselen te verhelderen door middel van laat-middeleeuwse en vroeg-moderne parallellen. Aan het begin van de jaren tachtig besprak Finley reeds het ontstaan van de slavenlandbouw in Romeins Italië in samenhang met de opkomst van hetzelfde fenomeen in het vroeg-moderne Amerika.³⁵ Anderen wezen op frappante overeenkomsten in de mentaliteit van Romeinse landeigenaren en achttiende-eeuwse Franse aristocraten.³⁶ Verder is de (geringe) materiële welstand en (lage) sociale status van Romeinse schippers vergeleken met die van hun vroeg-moderne collega's in de Republiek der Zeven Verenigde Nederlanden³⁷, en heeft men gezocht naar overeenkomsten en verschillen tussen de transhumante veeteelt in Romeins Italië en die in het Koninkrijk Napels ten tijde van de *Dogana delle Pecore*.³⁸ Een fraai voorbeeld van deze benadering treft men voorts aan in het artikel 'Wirtschaft' in deel 1 van het *Handbuch der Europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte*. In het bewuste artikel vergelijkt de Nederlandse oudhistoricus Pleket de positie van de laat-Romeinse boeren met die van hun tegenhangers in bepaalde delen van Europa in de late Middeleeuwen.³⁹ Zoals bekend, heeft Robert Brenner in een aantal briljante publikaties de opkomst van de 'tweede horigheid' in Oost-Europa verklaard uit de combinatie van drie factoren: demografische neergang, de sterke machtspositie van de adel, en het vrijwel ontbreken van een effectieve bescherming van de boerenbevolking door het centrale gezag. De door Pleket naar voren gebrachte these is nu dat een in vele opzichten parallelle ontwikkeling zich heeft voorgedaan in de late Oudheid. De aangeduide periode wordt namelijk door het

merendeel van de geleerden gezien als een periode van bevolkingsachteruitgang, terwijl ook bekend is dat de boeren in een groot aantal delen van het Rijk juist in de vierde eeuw n.Chr. aan een bepaald landgoed of dorp worden gebonden. Op deze wijze lijkt een bevredigende verklaring voor het ontstaan van het laat-Romeinse kolonaat te kunnen worden geboden. Daarbij moet men dan wel bedenken dat gedurende het grootste deel van de vierde en vijfde eeuw de staat beslag bleef leggen op een aanzienlijk deel van het aan de aldus gebonden boeren onttrokken surplus.

Waar het gaat om de toepassing van de comparatieve/deductieve methode in het onderzoek naar de Romeinse economie wordt een wel heel bijzondere plaats ingenomen door het werk van de Britse oudhistoricus Hopkins. Deze verwierf aan het begin van de jaren tachtig de nodige faam door het construeren van het zogenaamde 'taxes and trade'-model voor de economie van de vroege Keizertijd.⁴⁰ De centrale observatie die ten grondslag ligt aan dit model is dat in de eerste twee eeuwen n.Chr. een aanzienlijk percentage van de pachten en belastingen verschuldigd was in geld, en dat een groot deel van dit geld buiten de desbetreffende provincies werd uitgegeven, in de eerste plaats in Rome en in de tweede plaats aan het 300.000 man tellende leger in de grensprovincies. Het opvallende is nu dat een aantal provincies in het Middellandse Zee-gebied er ondanks de jaarlijkse wegvloeiing van grote hoeveelheden muntgeld er telkens weer in slaagde de verschuldigde lasten in contanten te voldoen. Conclusie: deze provincies moeten althans een deel van het geld hebben terugverdiend door nijverheidsprodukten te exporteren naar de hoofdstad en het leger.

Het meest opmerkelijke is echter wel dat Hopkins dezelfde deductieve methode heeft willen aanwenden om te komen tot een kwantificering van uiteenlopende verschijnselen in de Romeinse economie. Deze fascinatie met getallen blijkt al in een publikatie van 1978, waar Hopkins berekent dat het grondbezit van de (600) Romeinse senatoren voldoende zou zijn geweest om 20% van de boerenbevolking van Italië van een bestaansmogelijkheid te voorzien.⁴¹ Elders rekent Hopkins zijn lezers voor dat zeevarende schepen van 400 ton in de Oudheid minstens 250.000 sestertiën moeten hebben gekost, hetgeen betekent dat alleen vermogende kooplieden of investerende landeigenaren als financiers in aanmerking komen (waarbij men moet bedenken dat geen van beide mogelijkheden past in Finleys primitivistische beeld van de antieke economie).⁴² Het meest geslaagde voorbeeld van deze methode is mijns inziens de wijze waarop Hopkins de gemiddelde levensverwachting van senatoren bij hun geboorte berekent.⁴³ Uitgaande van het gegeven dat de senaat: 1. een stabiele omvang van ca. 600 leden had, en 2. telkenjare werd aangevuld met 20 personen van ongeveer 25 jaar oud, blijkt het mogelijk aan te tonen dat leden van de Romeinse elite op het moment van hun geboorte een gemiddelde levensverwachting van ca. 32 jaar hadden. Het feit dat dit cijfer vrijwel identiek is aan de levensverwachting van Britse aristocraten in de zestiende en zeventiende eeuw vergroot het vertrouwen in de juistheid van dit resultaat.

Tot besluit van deze paragraaf zij opgemerkt dat de Hopkins-methode in Nederland navolging heeft gevonden in het werk van Jongman, die haar onder andere heeft willen gebruiken om te

bewijzen dat de steden van Italië 'consumptiesteden' waren, d.w.z. steden die niet de kost verdienden met produktie en handel, maar uitsluitend parasiteerden op het omringende platteland.⁴⁴ Om deze stelling te bewijzen maakt Jongman eerst een schatting van het totale vermogen dat toebehoorde aan de Italische elite van senatoren, ridders en municipale landeigenaren. Uitgaande van een (ten dele uit de bronnen afgeleid) rendement van 6% rekent hij vervolgens voor dat het inkomen van deze toplaag van landeigenaren voldoende was om de complete stedelijke bevolking van Italië van een bestaan op 'subsistence' niveau te voorzien. Hier stuiten we echter op een probleem dat aan veel van dergelijke berekeningen kleeft: Jongmans berekening laat zich zeer wel verenigen met een model waarin een beperkt aantal 'produktiesteden' nijverheidsartikelen exporteerde naar andere steden, waarbij natuurlijk met name te denken valt aan de metropool Rome. Daarmee is niet gezegd dat er inderdaad dergelijke export-steden in Romeins Italië waren. Alleen bewijst Jongmans berekening niet het tegendeel.

Samenvattend kan men wellicht stellen dat het grootste nut van de deductief-kwantificerende methode doorgaans gelegen is in het feit dat zij ons in staat stelt het mogelijke van het onmogelijke te scheiden. Behoudens enige uitzonderingen zijn er echter nauwelijks uitspraken te doen over wat zich binnen de grenzen van het mogelijke heeft afgespeeld (vgl. de keuzemogelijkheid die overblijft na Hopkins' berekening van de kostprijs van Romeinse schepen). In de toekomst zal de weg van de deductieve kwantificatie derhalve bewandeld moeten blijven worden. Van een panacee voor het gebrek aan kwantitatieve gegevens is echter geen sprake.

5. De Romeinse Oudheid en de Industriële Revolutie

De auteur van dit artikel heeft enige jaren geleden al eens de aandacht gevestigd op de merkwaardige negatieve toon die Finley's *The ancient economy* als een zuurdesem doortrekt: de Grieken en Romeinen kenden *niet* het concept 'economie' in de moderne betekenis van het woord; statistische gegevens speelden geen rol bij het nemen van beslissingen door de overheid; het concept 'arbeid' in abstracte zin kan *niet* in het Latijn of Grieks worden vertaald; er bestond geen economische politiek à la Colbert. Verder signaleerde Finley onder andere de volgende manco's in de Grieks-Romeinse economie: het ontbreken van rationele calculaties bij het najagen van winst, de afwezigheid van het begrip 'afschrijving' en andere moderne boekhoudkundige noties, de lage graad van arbeidsdeling, het gebrek aan technologische vooruitgang en - tenslotte - de afwezigheid van een 'arbeidsethos'.⁴⁵

Veel van deze negatieve vaststellingen weerspiegelen de sterk Weberiaanse inslag van het economisch-historische oeuvre van Finley. De meeste van de zojuist genoemde factoren spelen immers een grote rol in Max Webers poging(en) om antwoord te vinden op de vraag waarom het kapitalisme en uiteindelijk de Industriële Revolutie juist in Europa van de grond zijn gekomen. Eén van de dingen die Finley in *The Ancient Economy* heeft gedaan is de door Weber genoemde factoren stuk voor stuk langslopen en het bestaan

ervan in de Grieks-Romeinse Oudheid ontkennen.

Afgezien van het feit dat we natuurlijk ook wel eens willen weten wat de antieke economie wèl was, is dit natuurlijk een legitieme benadering. Niettemin liggen hier een aantal gevaren op de loer, met name omdat het belang van een aantal door Weber genoemde factoren inmiddels door velen wordt betwijfeld. Welke serieuze historicus zou nog willen volhouden dat de positieve waardering voor de 'mechanische kunsten' die men bij sommige middeleeuwse denkers (onder andere Hugo van St. Viktor) aantreft de maatschappelijke praktijk diepgaand heeft beïnvloed? En wie zou nog willen beweren dat de 'protestant ethic' de geesteshouding is die de opkomst van het kapitalisme verklaart? Is hiermee de vraag naar de aan- of afwezigheid van een vergelijkbare mentaliteit in de Oudheid niet tot een non-vraag gereduceerd? Overigens kan men precies dezelfde vraag opwerpen ten aanzien van de antieke boekhoudkunde. De door Finley gelaakte vermenging van persoonlijke en zakelijke uitgaven in de Griekse en Romeinse kasboeken treft men in Engeland aan tot diep in de negentiende eeuw. Twee eeuwen eerder blijkt de veelgeroemde Robert Loder het begrip 'afschrijving' niet te hebben gekend en blijkt hij evenmin in staat te zijn geweest een betrouwbare berekening te maken van het rendement van gedane investeringen.⁴⁶ Meer in het algemeen diende de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne boekhouding eerder als controle-middel dan ter vergelijking van alternatieve investeringsstrategieën.⁴⁷ Waarom zou de oudhistoricus zich dan nog druk maken om het lage ontwikkelingspeil van de Grieks-Romeinse boekhoudkunde?

Uit de zojuist gegeven voorbeelden blijkt al dat veel vraagstellingen in de economische geschiedschrijving van de Oudheid een weerspiegeling zijn van debatten onder historici van latere perioden. Toch is de rol van de Oude Geschiedenis niet beperkt tot de consumptie van andermans vragen. Een vergelijking tussen de economie van de (Romeinse) Oudheid en die van laat-middeleeuws en vroeg-modern Europa dwingt namelijk ook beoefenaren van de latere geschiedenis van pre-industrieel Europa om zich rekenschap te geven van wat er nu werkelijk zo bijzonder is aan de economische ontwikkelingen in de door hen bestudeerde periode. Mediëvisten kunnen nog altijd lyrisch raken over een stad van 50.000 inwoners, terwijl vroeg-moderne historici vol trots melden dat het aantal inwoners van Londen in 1800 gegroeid was tot 1.000.000. De oudhistoricus heeft er moeite mee deze opwinding te delen. Reeds in de eerste eeuw n.Chr. leefde ongeveer een derde van de bevolking van Italië in steden en telde Rome een miljoen inwoners.⁴⁸ Bovendien hadden Carthago, Antiochië en Alexandrië bij elkaar ook nog eens een miljoen inwoners. Tenslotte waren er nog zeker vijf andere steden met 100.000 inwoners.⁴⁹ Uiteraard roept dit een aantal vragen op ten aanzien van de relatie tussen urbanisatie en economische ontwikkeling, vragen die ook voor de bestudering van de laat-middeleeuwse en vroeg-moderne geschiedenis van belang zijn.⁵⁰ Daarbij laat het Romeinse materiaal onder andere zien dat er geen eenvoudig verband kan bestaan tussen de verstedelijking van Europa vanaf de tiende/elfde eeuw enerzijds en het ontstaan van het Europese handelskapitalisme anderzijds. In het verlengde hiervan ligt de vraag wat de middeleeuwse 'produktiestad' (Weber) en haar stedelijke burgerij nu precies hebben bijgedragen aan de

ontwikkeling van het moderne kapitalisme. Het is toch op zijn minst verontrustend te noemen dat een groot deel van de sociale en economische geschiedenis van de twaalfde tot en met de achttiende eeuw wordt opgehangen aan de voortdurende 'opkomst' van een bourgeoisie die in veel landen pas na 700 jaar een werkelijk dominante positie weet te veroveren?⁵¹ Pasklare antwoorden op dit soort vragen bestaan er natuurlijk niet, maar het lijkt mij duidelijk dat juist een vergelijkende benadering bij uitstek geschikt is om de werkelijk unieke elementen in de economische ontwikkeling van laat-middeleeuws en vroeg-modern Europa op het spoor te komen.

De laatste voorbeelden die ik ter ondersteuning van dit pleidooi zou willen aanvoeren hebben te maken met de 'technologische revolutie' die met name in het werk van Marxistisch geïnspireerde mediëvisten de functie van eerste beweging placht te vervullen. Het eerste voorbeeld heeft betrekking op het gebruik van paarden als ploeg- en trekdieren. Wat betreft de Oudheid volgen vrijwel alle handboeken de meer dan 60 jaar oude theorie van Lefebvre des Noëttes die van mening was dat de trekkracht van Romeinse paarden zeer beperkt was; de oorzaak hiervan zou zijn gelegen in het feit dat het paardejuk in de Oudheid werd bevestigd met een smalle halsriem die het dier bij enige inspanning de adem zou hebben afgesneden. Bij nadere beschouwing blijkt dit allemaal onzin te zijn: in werkelijkheid werden paarden (bijvoorbeeld in Romeins Gallië) veelvuldig als trekdier ingezet en konden met paard en wagen ladingen van 1500 kilo worden vervoerd.⁵² Tenslotte leest men in een aantal handboeken over de economische geschiedenis van West-Europa enthousiaste passages over de verspreiding van de watermolen vanaf de vroege Middeleeuwen. Recent onderzoek heeft echter aangetoond dat het hier gaat om een uitvinding uit de tweede of eerste eeuw v.Chr. die reeds in de late tweede eeuw n.Chr. op grote schaal verspreid is geraakt.⁵³ Hiermee is de technologische kloof tussen Oudheid en Middeleeuwen weer een stukje kleiner geworden.

Op verschillende plaatsen in deze paragraaf hebben we geconstateerd dat de door Finley geconstrueerde zwart-wit tegenstelling tussen de 'primitieve' Oudheid en het 'moderne' latere pre-industriële Europa inmiddels op een aantal punten is ondergraven. Anderzijds staat het buiten kijf dat er tussen deze twee pre-industriële maatschappijen essentiële verschillen bestonden, bijvoorbeeld waar het gaat om de politieke en sociale structuur. Mijns inziens dient de economische geschiedenis van pre-industrieel Europa in zoverre op Weberiaanse (en Finleyaanse) leest geschoeid te blijven dat specialisten op beide terreinen systematisch aandacht blijven besteden aan de overeenkomsten en verschillen tussen beide sociaal-economische constellaties. Voor de economische geschiedschrijving van de Oudheid zal dit resulteren in een voortdurende aanvoer van nieuwe vraagstellingen, voor die van latere tijdvakken op zijn minst in een kritische bezinning op het werkelijk uitzonderlijke in de Europese aanloop naar de Industriële Revolutie. Het is de hopen dat aan een dergelijke (mijns inziens *intradisciplinaire*) kruisbestuiving niet alleen werkelijk gestalte gegeven zal kunnen worden, maar dat zij er ook toe zal leiden dat geen enkel 21ste-eeuws handboek over de economische geschiedenis van Europa

stilzwijgend voorbij zal gaan aan de economie van het Romeinse Rijk.

Noten

1. Op het moment van schrijven zijn de beste overzichten te vinden in P. Garnsey en R. Saller, *The Roman Empire. Economy, society and culture* (Londen, 1987) hoofdstukken 1 t/m 5, en in H.W. Pleket, 'Wirtschaft', in *Handbuch der europäischen Wirtschafts- und Sozialgeschichte, Bd. I: Europäische Wirtschafts- und Sozialgeschichte in der römischen Kaiserzeit* (Stuttgart, 1990) 25-160.
2. Veel bekende handboeken over de economische geschiedenis van Europa beginnen rond het jaar 1000 n.Chr. Zie bijv. E.H. Tuma, *European economic history. Tenth century to the present* (herdruk, Palo Alto, 1979) en C.M. Cipolla, *Before the industrial revolution. European economy and society, 1000-1700* (tweede druk, Londen 1981).
3. Finley (1985) 33, 137.
4. Een overzicht van de belangrijkste recente resultaten is te vinden in K. Greene, *The archaeology of the Roman economy* (Londen, 1986).
5. Recentelijk is dit type onderzoek ook uitgebreid naar de provincies. Zie bijvoorbeeld S. Alcock, *Graecia Capta. The landscapes of Roman Greece* (Cambridge, 1993).
6. Zie D. Rathbone, 'The Italian countryside and the Gracchan crisis', in *Journal of the Association of Classical Teachers* 13 (1993) 18-20.
7. Zie A. Tchernia, *Le vin d'Italie romain. Essai d'histoire économique d'après les amphores* (Rome, 1986).
8. Zie E. Rodriguez-Almeida, *Il Monte Testaccio* (Rome, 1984).
9. D.J. Mattingly, 'Oil for export? A comparison of Libyan, Spanish and Tunisian olive oil production in the Roman Empire', in *Journal of Roman archaeology* 1 (1988) 33-56.
10. P. Middleton, 'Army supply in Roman Gaul', in B.C. Burnham en H.B. Johnson, red., *Invasion and response* (Oxford, 1979) 81-97.
11. C.R. Whittaker, 'Trade and the aristocracy in the Roman Empire', in *Opus* 4 (1985) 49-75.
12. Zie de verspreidingskaarten in A. Giardina, red., *Società Romana e impero tardoantico, III: Le merci, gli insediamenti* (Rome, 1986), en voor het Oosten C. Panella, 'Gli scambi nel Mediterraneo Occidentale dal IV al VII secolo', in *Hommes et richesses dans l'empire byzantin, I: IV^e-VII^e siècle* (Parijs, 1989) 129-159.

13. C.R. Whittaker, 'Late Roman trade and traders', in P. Garnsey, K. Hopkins en C.R. Whittaker, red., *Trade in the ancient economy* (Cambridge, 1983) 163-180.
14. C. Wickham, 'Marx, Sherlock Holmes, and late Roman commerce', in *Journal of Roman studies* 78 (1988) 183-193.
15. Vergelijk de opstellen in P. Garnsey, red., *Non-slave labour in the Greco-Roman world* (Cambridge, 1980).
16. Zie Finley (1985) 70-71, 223 noot 18, 246 noot 12.
17. P.W. de Neeve, *Colonus. Private farm-tenancy in Roman Italy during the Republic and the early Empire* (Amsterdam, 1984).
18. Finley (1985) 107.
19. P. Garnsey, *Famine and food supply in the Graeco-Roman world* (Cambridge, 1988) 55-63.
20. L. de Ligt, *Fairs and markets in the Roman Empire. Economic and social aspects of periodic trade in a pre-industrial society* (Amsterdam, 1993) hoofdstuk 4.
21. De precieze verhouding tussen in natura en in geld geheven belastingen (en pachten) blijft echter omstrede. Een tamelijk volledige bespreking van het bronnenmateriaal is te vinden in R. Duncan-Jones, *Structure and scale in the Roman economy* (Cambridge, 1990) hoofdstukken 2 en 12.
22. C. Howgego, 'The supply and use of money in the Roman world, 200 BC to AD 300', in *Journal of Roman studies* 82 (1992) 1-31.
23. D. Rathbone, *Economic rationalism and rural society in third-century AD Egypt. The Heroninos archive and the Appianus estate* (Cambridge, 1991).
24. Zie D. Rathbone, 'The ancient economy and Graeco-Roman Egypt', in L. Criscuolo en G. Geraci, red., *Egitto e storia antica dall'Ellenismo all'età Araba* (Bologna, 1989) 159-176.
25. Finley (1985) 110-111, 116-117, 118. Zie voor deze materie ook P.W. de Neeve, 'The price of agricultural land and the problem of economic rationalism', in *Opus* 4 (1985) 77-109.
26. De belangrijkste publikatie op dit terrein is J. d'Arms, *Commerce and social standing in ancient Rome* (Cambridge, Mass., 1981). Zie ook H.W. Pleket, 'Urban elites and business in the Greek part of the Roman Empire', in Garnsey, Hopkins en Whittaker, 131-144.
27. G. Rickman, *The corn supply of ancient Rome* (Oxford, 1980). Een gedetailleerde bespreking van de graanbouw in Romeins Italië treft men aan in M.S. Spurr, *Arable cultivation in*

- Roman Italy, c. 200 BC-c. AD 100* (Londen, 1986).
28. Rickman (1980); Garnsey en Saller (1987) 83-85.
 29. Garnsey (1988). Zie echter ook de kritiek van J. Strubbe, 'The sitonia in the cities of Asia Minor under the Principate, II', in *Epigraphica Anatolica* 13 (1989) 99-122.
 30. Duncan-Jones (1990) hoofdstuk 1.
 31. J. Andreau, *La vie financière dans le monde Romain. Les métiers de manieurs d'argent (IVE siècle av. J.C.-IIIe siècle ap. J.C.)* (Rome, 1987). Vergelijk mijn recensie in *Mnemosyne* 44 (1991) 490-497.
 32. Plinius Maior, *Naturalis Historia* 18.38, met de opmerkingen van P.W. de Neeve, *Peasants in peril. Location and economy in Italy during the Republic and the Early Empire* (Amsterdam, 1984; Nederlandse versie 1983), 28.
 33. De Neeve (1984).
 34. L. de Ligt, 'Demand, supply, distribution. The Roman peasantry between town and countryside, II', in *Münstersche Beiträge zur antiken Handelsgeschichte* 10 (1991) 1, 33-77; id., *Fairs and markets*, 6-9. Een anderssoortige toepassing van Christaller treft men aan in W. Jongman, *The economy and society of Pompeii* (Amsterdam, 1988) 106-107.
 35. M.I. Finley, *Ancient slavery and modern ideology* (Londen, 1980).
 36. D'Arms (1981).
 37. Pleket (1983).
 38. M. Pasquinucci, 'La transumanza nell'Italia Romana', in E. Gabba en M. Pasquinucci, *Strutture agrarie e allevamento transumante nell'Italia Romana (III-I Sec. A.C.)* (Pisa, 1979), 75-182. Zie ook C.R. Whittaker, red., *Pastoral economies in classical antiquity* (Cambridge, 1988).
 39. Pleket (1990) 55-59.
 40. K. Hopkins, 'Taxes and trade in the Roman Empire (200 BC-AD 400)', in *Journal of Roman studies* 70 (1980) 101-125.
 41. K. Hopkins, *Conquerors and slaves* (Cambridge, 1978) 55-56.
 42. K. Hopkins, 'Models, ships and staples', in P. Garnsey en C.R. Whittaker, red., *Trade and famine in classical antiquity* (Cambridge, 1983) 84-109. Van circa 115 sestertiën kon men in de vroege Keizertijd in Italië een jaar leven.
 43. K. Hopkins. *Death and renewal* (Cambridge, 1983) 146-148.

44. Zie Jongman (1988) (vergelijk noot 34), 194-195. Geslaagdere voorbeelden van de deductief-kwantificerende benadering treft men aan in hoofdstuk 7 van ditzelfde boek alsmede in W. Jongman, 'Het Romeinse imperialisme en de verstedelijking van Italië' in *Stad en platteland in pre-industrieel Europa*. Themanummer van Leidschrift 7.1 [1990]), 43-58.
45. Vergelijk de opsomming in De Ligt (1991) 59.
46. Zie voor dit alles Pleket (1990) 39, 51 noot 41, 98.
47. Zie R.H. Macve, 'Some glosses on Greek and Roman accounting', in P. Cartledge en F. Harvey, red., *Crux. Essays presented to G.E.M. de Ste. Croix on his 75th birthday* (Sidmouth, 1985) 233-264.
48. Hopkins (1978) 68-69, 96-98.
49. Hopkins (1983). Vergelijk ook Pleket (1990) 145-146.
50. Zie bijvoorbeeld Jongman (1988) 48-55.
51. Vergelijk R. Hilton, 'Capitalism. What's in a name?', in id., red., *The transition from feudalism to capitalism* (Londen, 1976) 145-146.
52. Zie Greene (1986) 38-39, en Pleket (1990) 154.
53. Pleket (1990) 154-155.